

Marita Brčić

Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za filozofiju, Sinjska 2, HR–21000 Split
mbracic@ffst.hr

Načelo razlike

Ključ za pravednije demokratsko društvo

Sažetak

Svojom teorijom pravednosti kao pravičnosti američki autor John Rawls ponudio je egalitarnu koncepciju pravednosti za demokratsko društvo. Kao liberal, ostao je dosljedan ideji da realizacija pravednosti podrazumijeva načelo jednakih sloboda i načelo (pravičnih) jednakosti mogućnosti. Uz ta dva (klasična) načela, Rawls drugom načelu pridružuje i načelo razlike koje za zadatak ima uklanjanje svih onih faktora koji su s moralnog stajališta proizvoljni. Specifičnost tog načela, koje traži promišljanje o drugome, izdvaja Rawlsovu teoriju iz korpusa liberalnih koncepcija pravednosti.

U Rawlsovom filozofskom razvoju, počevši od Teorije pravednosti, preko Političkog liberalizma, do Prava naroda i »Preispitivanja ideje javnog uma«, može se uočiti posustajanje u obrani tog načela. Čini se da je riječ više o praktičnom posustajanju nego o manjkavosti načela, posebice iz razloga što ga Rawls usko vezuje uz ideju solidarnosti te izgradnju ljudskog samopoštovanja.

Ključne riječi

John Rawls, načelo razlike, pravednost, samopoštovanje, solidarnost

»Nismo najnepravedniji prema onom koji je protiv nas, već prema onom koji nas se ništa ne tiče.«

(F. Nietzsche, *Tako je govorio Zaratustra*)

1. Uvod

»Pravednost je prva vrлина društvenih ustanova, kao što je to istina u sustavu mišljenja.«¹

Prema slavnom američkom filozofu Johnu Rawlsu, *justice as fairness*, tj. *pravednost kao pravičnost*, najprimjerenija je koncepcija pravednosti za temeljnu strukturu demokratskog društva.² Tu je koncepciju Rawls u cijelosti predstavio 1971. u djelu *Teorija pravednosti* te njenu preinaku u političku koncepciju u *Političkom liberalizmu*³ iz 1993.

1

John Rawls, *A Theory of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts–London, England 1971., str. 3; *Teorija pravde*, Biblioteka Sinteze, CID Podgorica, JP Službeni list SRJ Beograd 1998., str. 21.

2

»Ciljevi političke filozofije ovise o društvu kojemu je upućena.« John Rawls, *O liberalizmu i pravednosti*, Hrvatski kulturni dom Rijeka, Rijeka 1993., str. 55.

Iako polazište za svoju koncepciju pronalazi u filozofiji Immanuela Kanta, u kasnijim radovima, a posebice u *Političkom liberalizmu*, Rawls se ograđuje od Kantove moralne doktrine. Političkom koncepcijom pravednosti Rawls se pokušao distancirati od svih tzv. obuhvatnih moralnih učenja. Kantovo moralno učenje s regulativnim idealom autonomije za cjelokupni ljudski život prema Rawlsu biva neprimjereno za suvremeno društvo obuhvaćeno razložnim pluralizmom.⁴ U teoriji političkog liberalizma on odustaje od *kantovskog*⁵ konstruktivizma i zamjenjuje ga *političkim konstruktivizmom*. Rawlsov je cilj postaviti razložnu konstrukcijsku proceduru unutar koje će racionalni akteri ugovarati načela pravednosti. Osobe su razložne ako su spremne predložiti načela i standarde pravične kooperacije za koje mogu očekivati da će ih i drugi moći prihvatiti.

Podizanjem klasičnih ugovornih teorija na viši stupanj apstrakcije Rawls uvodi (specifičan) izvorni položaj i veo neznanja. Ta dva momenta njegovu teoriju čine drugačijom od ostalih ugovornih teorija.⁶ Izvorni položaj utjelovljuje čistu proceduralnu pravednost.⁷ Prema Rawlsu, svaki pojedinac u bilo kojem trenutku može stupiti u izvorni položaj, tj. projicirati hipotetičko stanje poštujući sva zadana ograničenja takvog položaja. Ograničenja postavlja veo neznanja.⁸ Ograničavajući znanje, veo uklanja sve razlike koje su s moralnog stajališta proizvoljne te osigurava da građani budu predstavljeni isključivo kao jednake i slobodne moralne osobe. U izvornom položaju znanje biva ograničeno samo na opće činjenice o ljudskom društvu, političke prilike i principe ekonomske teorije. Stranke također poznaju zakone ljudske psihologije i osnovu društvene organizacije te prihvaćaju/znaju da je društvo podvrgnuto okolnostima pravednosti.⁹

U izvornom položaju stranke predstavljaju građane kao uzajamno nezainteresirane¹⁰ i racionalno autonomne aktere konstrukcije. Racionalna autonomija odnosi se na osiguravanje uvjeta potrebnih za realizaciju još nepoznatih koncepcija dobra. Takvi racionalni djelatnici su u stanju psihopatije pa Rawls traži neku vrstu moralne senzibilnosti koja će ih usmjeriti jedne na druge. Tu vrstu moralne senzibilnosti Rawls pronalazi u razložnosti. Razložnost određuje pravične uvjete suradnje koji izražavaju ideju recipročnosti i uzajamnosti, ali s napomenom da je razložnost nadređena i pretpostavljena racionalnosti.¹¹ Stavljajući racionalnost u podređen odnos razložnosti, Rawls zapravo naglašava kako prihvaćena načela pravednosti imaju leksički prioritet pred pojedinačnom koncepcijom dobra.¹²

Tako će shvaćene stranke u izvornom položaju iza vela neznanja izabrati ova načela:

»1. Svaka osoba ima jednako pravo na u potpunosti adekvatnu shemu jednakih osnovnih prava i sloboda koja je spojiva s istom shemom za sve, a u toj shemi jednakim političkim slobodama, i samo tim slobodama, valja jamčiti njihovu pravičnu vrijednost.

2. Društvene i ekonomske nejednakosti trebaju zadovoljiti dva uvjeta: prvo, trebaju se odnositi na službe i položaje dostupne svima pod uvjetima pravične jednakosti mogućnosti; drugo, trebaju biti od najveće koristi za najlošije stojeće članove društva.«¹³

Prema leksičkom prioritetu, prvo načelo ima prednost pred drugim, a oba uređuju osnovnu strukturu društva.¹⁴ Prvo načelo, načelo jednakih sloboda, prema Rawlsu predstavlja najpravičnije obilježje pravednosti kao pravičnosti. Inzistirajući na prvenstvu tog načela, navodi Samuel Freeman, Rawls je zapravo izložio ideal demokratskog građanina. Građane demokratskog društva promišljamo kao slobodne i kao jednake osobe. Oni su slobodni jer posjeduju moralne moći (sposobnost za osjećaj pravednosti i za neku koncepciju do-

bra) i umske moći (sudeње, mišljenje i zaključivanje). Građani su jednaki jer posjeduju te moći u minimalnom stupnju, ali stupnju koji je potreban da bi oni bili u potpunost kooperirajući članovi društva. Sposobnost za osjećaj pravednosti, prema Rawlsu, osigurava razumijevanje javne koncepcije praved-

3

John Rawls, *Politički liberalizam*, KruZak, Zagreb 2000.

4

Razložni pluralizam ukazuje na postojanje mnoštva razložnih obuhvatnih vjerskih, moralnih i filozofskih doktrina. Taj je pluralizam rezultat djelovanja slobodnog ljudskog uma pod slobodnim institucijama. Obuhvatne doktrine upravo zato jer su razložne mogu prihvatiti političku koncepciju *pravednosti kao pravičnosti* sa svojih stajališta.

5

Pridjev 'kantovski', navodi J. Rawls, izražava analogiju, a ne identitet, tj. da neka doktrina u izvjesnom fundamentalnom smislu podsjeća na onu Kantovu, ali joj nije identična. Više o tome u: John Rawls, »Kantovski konstruktivizam u moralnoj teoriji«, *Politička misao*, Vol. XLI, br. 3, 2004., str. 3–48, ovdje str. 5.

6

Martha Nussbaum navodi kako su na J. Rawlsa utjecali teoretičari društvenog ugovora Thomas Hobbes, John Locke, Immanuel Kant, ali i npr. David Hume. No ona ističe da se Rawlsova ugovorna teorija u pogledu dva elementa razlikuje od njihovih teorija. Rawls do načela pravednosti dolazi pomoću čiste proceduralne pravednosti te on u svoju ugovornu proceduru uključuje moralne elemente, a to je ono što izbjegavaju i Hobbes, i Locke pa čak i sam Kant. Više o tome u: Martha Nussbaum, *Frontiers of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts–London, England 2006., str. 12–13.

7

Čista se proceduralna pravednost od savršene proceduralne pravednosti razlikuje po tome što sam ishod procedure određuje što je pravedno, tj. ne postoji neovisan kriterij pravednosti. Više o tome u: J. Rawls, »Kantovski konstruktivizam u moralnoj teoriji«, str. 9.

8

Rawls izrijekom navodi kako je veo neznanja implicitan Kantovom kategoričnom imperativu. Više o tome u: *A Theory of Justice*, str. 140; *Teorija pravde*, str. 138.

9

Utjecaj Davida Humea na rad Johna Rawlsa očituje se u analiziranju okolnosti pravednosti. Pod okolnostima pravednosti podrazumijevaju se uvjeti u kojima je ljudska suradnja i moguća i nužna. Moguća jer su zadovoljeni potrebni uvjeti (umjerena oskudica i sukob interesa), a nužna jer društvena suradnja osigurava bolji život za sve sudionike suradnje.

10

Ta uzajamna nezainteresiranost ne upućuje na egoizam nego jednostavno omogućava kvalitetniji pristup prilikom izbora načela pravednosti. Više o tome u: J. Rawls, *A Theory of Justice*, str. 147–148; *Teorija pravde*, str. 144.

11

U *Političkom liberalizmu* (bilješka 1, str. 44) Rawls objašnjava kako distinkcija razložnog i racionalnog potječe od I. Kanta, tj. od njegove distinkcije kategoričkog i hipotetičkog imperativa. Razložno se odnosi na spremnost da se predlože i poštuju pravični uvjeti kooperacije te sa spremnošću da se prizna teret sudeња. Racionalno se odnosi na to da ljudi sigurno imaju neke ciljeve koje će slijediti. Ipak, potrebno je naglasiti da su unutar ideje pravične kooperacije razložno i racionalno komplementarne ideje. (J. Rawls, *Politički liberalizam*, str. 47.)

12

Ideju prvenstva ispravnog nad dobrom Rawls zagovara i u *A Theory of Justice* i u *Političkom liberalizmu* upravo iz razloga što mu je takav stav neophodan da bi argumentirao nepristranost/pravičnost izabranih načela. Izabrana su načela ispravna upravo iz razloga što su izabrana u pravičnim uvjetima i univerzalno prihvaćana. S obzirom da je tu riječ o liberalnoj koncepciji pravednosti, svaki pojedinac ima pravo oblikovati i revidirati svoju koncepciju dobra. Jedini uvjet koji mu se tu postavlja je uvjet razložnosti, odnosno da njegova koncepcija dobra bude u skladu s načelima pravednosti. U *Političkom liberalizmu* Rawls navodi da su ispravno i dobro komplementarni jer svaka koncepcija pravednosti kao pravičnosti traži kombinaciju oba elementa, pa je to prvenstvo više simbolički nego teorijski ključno. Michael J. Sandel navodi kako Rawlsova koncepcija »selfa« može iskazati svoju istinsku prirodu samo ukoliko djeluje u skladu s osjećajem pravednosti. Osjećaj pravednosti može biti ispunjen jedino ukoliko pojedinac nije ograničen i usmjeren isključivo na svoje dobro. Rawlsova koncepcija »selfa«, prema Samuelu Freemanu, razlikuje se od metafizičke koncepcije. Tu je prije riječ o praktičnoj koncepciji osobe koju mi u međusobnoj suradnji (moralnoj ili bilo kojoj drugoj) pretpostavljamo.

13

J. Rawls, *Politički liberalizam*, str. 5.

14

Pod osnovnom strukturom društva Rawls podrazumijeva način na koji glavne društvene ustanove (politički poredak, ekonomska i

nosti. Taj osjećaj iskazuje spremnost, ali i želju, da se prema drugima djeluje pod uvjetima koje drugi također mogu javno prihvatiti. Druga moralna moć, sposobnost za neku koncepciju dobra, pruža svakoj osobi mogućnost revidiranja i preoblikovanja svoje koncepcije dobra na razložnim i racionalnim osnovama.

Drugo načelo pravednosti sastoji se od dva uzajamno povezana načela: načela pravične jednakosti mogućnosti i načela razlike. Načelo pravične jednakosti mogućnosti¹⁵ ima prednost pred načelom razlike jer na određen način osigurava jednakost startnih pozicija prije ulaska na tržište rada. Prema tom načelu, navodi Freeman, građanima kojima je prirodna lutrija uskratila talente i nadarenosti, društvena struktura treba osigurati pristup obrazovnom sustavu koji će im omogućiti nadomještanje tih nedostataka. Tek kada je to zadovoljeno građani mogu ući na tržište rada kao jednaki. Uspjeh rješenja nepravednosti, koje su rezultat tih razlika, postiže se kombiniranjem pravične jednakosti mogućnosti u obrazovanju i reguliranjem nejednakosti u prihodu i bogatstvu načelom razlike. To načelo zahtijeva da sve nejednakosti koje postoje u društvu mogu biti opravdane samo ako su na korist najlošije stojećim članovima društva.

Rawlsova koncepcija pravednosti kao pravičnosti započinje unutar demokratske političke tradicije. Ona se zasniva na intuitivnim, fundamentalnim idejama društva kao pravičnog sustava kooperacija tijekom vremena koje je djelotvorno regulirano (političkom) koncepcijom pravednosti i idejom građana kao slobodnih i jednakih osoba. Tu je riječ o čistom obliku egalitarnog liberalizma koji se suprotstavlja utilitarizmu, perfekcionizmu i meritokraciji.¹⁶ Rawls naglašava kako generalna ideja pravednosti kao pravičnosti zahtijeva da sva temeljna dobra, slobode, mogućnosti, bogatstvo, dobit, kao i temelj samopoštovanja, trebaju biti distribuirani na jednak način osim ako nejednaka distribucija bilo kojeg dobra donosi prednost lošije stojećim članovima. Ovakvim generaliziranjem Rawls potvrđuje posebnu ulogu koju je namijenio načelu razlike. Osim u realizaciji pravednosti, načelo razlike igra ključnu ulogu i u realizaciji ideala solidarnosti te u izgradnji ljudskog samopoštovanja.

Upravo ću s te pozicije analizirati značenje i važnost načela razlike. U radu ću se također osvrnuti i na Rawlsovo posustajanje u obrani tog načela koje je, kako se čini, više rezultat praktične naravi nego manjkavosti samog načela.

2. Što je to načelo razlike?

U svojoj teoriji Rawls ne bježi od činjenice postojanja jaza između bogatih i siromašnih. Taj je jaz rezultat nejednakosti u distribuciji dobara. U liberalnom društvu on ne smije biti veći nego što to dopušta kriterij recipročnosti, a koji zapravo traži da i najgore stojeći imaju dovoljno sredstava da inteligentno i učinkovito rabe svoju slobodu i vode razložan te vrijedan život. Takav pristup nejednakostima zagovara načelo razlike, drugi dio drugog načela pravednosti kao pravičnosti.

»Društvene i ekonomske nejednakosti treba da se urede tako da su u isto vrijeme a) od najveće očekivane dobrobiti za one koji su u najmanje povoljnom položaju...«¹⁷

»(T)akozvano načelo razlike, koje kaže da društvene i ekonomske nejednakosti koje se odnose na položaje i službe trebaju biti tako uređene da su, bez obzira na razinu tih nejednakosti – bila ona velika ili mala – na najveću korist najlošije stojećih članova društva.«¹⁸

Najlošije stojeći za Rawlsa nisu oni koji su u društvenom sustavu najsiromašniji jer ne žele ili ne mogu pronaći posao, ili oni koji su nesretni ili hen-

dikepirani, nego upravo oni koji participiraju na tržištu rada, ali su im prihodi nedostadni za kvalitetan život. Takva situacija najlošije stojećim članovima društva onemogućava pristup primarnim dobrima kao što su moć, položaj i temelj samopoštovanja. Osoba¹⁹ dakle treba aktivno sudjelovati u društvenoj kooperaciji da bi mogla polagati pravo na raspodjelu u skladu s načelom razlike.

Situacija najlošije stojećih rezultat je društvenih struktura jer dopuštaju da elementi koji su s moralnog stajališta proizvoljni i slučajni (sreća, prirodne sposobnosti, talenti) igraju odlučujuću ulogu u distribuciji dobara.

»Proporcioniranje nagrada prema radu je zaista pravedno samo ako je stvar slobodna izbora hoće li čovjek raditi manje ili više. Ako ono ovisi o prirodnoj snazi ili sposobnosti, to je nagrađivanje samo po sebi nepravda jer daje onima koji već imaju. Najviše dodjeljuje onima kojima je priroda već dala najveće prednosti.«²⁰

Prirodna raspodjela sama po sebi nije ni pravedna ni nepravedna već je jednostavno prirodna činjenica i stvar slučajnosti. Ono što je pravedno ili nepravedno jest način na koji društvene strukture izlaze na kraj s tim činjenicama. Rawls predlaže okupljanje tih *nezaslužanih* sredstava u službu *zajedničkog dobra*.^{21,22} Prednosti osoba koje su sposobnije, talentiranije i prirodno nadarenije ne treba ograničavati u njihovom razvoju i napretku,²³ ali njihove prednosti trebaju poslužiti svim članovima društva, a posebice najlošije stojećim. Tu ideju o ljudskim talentima i sposobnostima kao o *zajedničkom dobru*

društvena uređenja) raspodjeljuju temeljna prava i dužnosti, te određuje korist iz društvene suradnje. Riječ je o strukturi zatvorenog društva u koje se ulazi rođenjem, a izlazi smrću. Sam Rawls u *Političkom liberalizmu* priznaje kako je ideja zatvorenog društva dosta apstraktna, ali je on koristi da bi usmjerio pažnju na problem stabilnosti i pravednosti u društvu obilježenom razložnim pluralizmom.

15

Rawls preoblikuje klasično liberalno načelo *jednakih mogućnosti* u načelo pravične jednakosti mogućnosti s nakanom da spriječi sve nejednakosti koje su rezultat slučajnosti i pruži mogućnost ispravljanju društvenih nejednakosti. Rawls priznaje da potpuna realizacija ovog načela nije moguća sve dok postoje institucije kao što su obitelj ili sustav nasljeđivanja imovine.

16

Više o tome u: Thomas Nagel, »Rawls on Justice«, u: Norman Daniels (ur.), *Reading Rawls. Critical Studies on Rawls' 'A Theory of Justice'*, Stanford University Press, Stanford, California 1989., str. 3.

17

J. Rawls, *A Theory of Justice*, str. 83; J. Rawls, *Teorija pravde*, str. 90.

18

J. Rawls, *Politički liberalizam*, str. 6.

19

Kada koristi pojam 'osoba', Rawls misli na nekoga tko je 'normalan' i u potpunosti kooperirajući pripadnik društva tijekom cjelo-

kupnog života. Kritike su upućene na ovakvo shvaćanje (npr. Martha Nussbaum, *Frontiers of Justice*), a to i sam Rawls priznaje navodeći da će se o tim pitanjima raspravljati kasnije kada se odgovori na fundamentalna pitanja vjerujući da će se politička koncepcija pravednosti moći proširiti i na ta pitanja.

20

John Stuart Mill, *Izabrani politički spisi*, Informator, Zagreb 1988., str. 44.

21

Iako Rawls odbacuje ideju da se njegova teorija zasniva na intersubjektivnoj koncepciji, pa se samim time približava komunitarističkoj doktrini, pojmovi i termini tipa 'zajednička svojstva', 'kolektivna prednost', koje on već koristi u *A Theory of Justice* (str. 101, 107, 179), ukazuju na zagovaranje stava da se pojedinac može realizirati isključivo u zajednici u suradnji s drugima. O ovome vidi više u: Michael J. Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge University Press, 2007., str. 80–85.

22

Više o tome u: Th. Nagel, »Rawls on Justice«, str. 3.

23

Prema aristotelovskom principu, razvoj naših sposobnosti jest racionalno poželjan jer je to sastavni dio općeg ljudskog dobra. Više o tome u: J. Rawls, *A Theory of Justice*; *Teorija pravde*, poglavlje 65.

oštro kritizira Robert Nozick.²⁴ Prema njegovoj teoriji pravednosti,²⁵ prava pojedinca predstavljaju *postranična ograničenja* na radnju druge osobe. To znači da se ona ne smiju kršiti u smislu smanjenja ukupnog kršenja prava u društvu. Svaki pojedinac, navodi Nozick, ima *ovlaštenje* na svoje sposobnosti i talente. Iako se ljudi međusobno razlikuju u pogledu prirodnih sposobnosti i kapaciteta, vlasništvo nad njima ne krši ničija prava jer je ono u potpunosti neutralno s obzirom na pravednost. Iz tog razloga on smatra da načelo razlike krši odjelitost osoba jer podržava korištenje nadarenijih osoba kao sredstava za postizanje blagostanja onih osoba koje su u prirodnoj raspodjeli prošle lošije.

Prema Rawlsu ni oni manje ni oni više nadareni nemaju pravo biti privilegirani kao takvi. U pravednosti kao pravičnosti nitko ne posjeduje išta apsolutno, nego samo pod određenim uvjetima.

»Nitko ne zaslužuje svoje veće prirodne kapacitete ni povoljnije startno mjesto u društvu. Ali to ne znači da bi trebalo ukinuti te razlike. Postoji drugi način odnosa prema njima. Temeljna struktura može se urediti tako da te slučajnosti (kontingencije) idu u korist onih koji su imali manje sreće.«²⁶

Svojstva, talenti i sposobnosti, prema Rawlsovoj teoriji, nemaju intrinzičnu vrijednost u smislu apriornosti, neovisnosti ili odijeljenosti od institucionalnog uređenja.²⁷ Vrijednost (političke) osobe biva determinirana institucionalnom odlukom. Michael J. Sandel navodi kako u Rawlsovoj teoriji sve prirodne nadarenosti i talenti pripadaju pojedincu na slab i kontingentan način. One su za pojedinca rezidualno akcidentalne pa on nema neko posebno pravo na njih ili na njihove plodove. Proizvoljno dana svojstva ne mogu biti konstituenti nego jedino akcidentalna svojstva osobe jer bi inače i kontingencija bila obilježje identiteta.²⁸

Rawls priznaje da bi načelo razlike utjecalo na smanjenje prihoda pojedinaca koji bi se bez tog načela, a na temelju sreće, slučajnosti i(li) vlastitih sposobnosti, okoristili u distribuciji dobara. Ipak, prema pravednosti kao pravičnosti, i ti bi pojedinci u izvornom položaju iza vela neznanja izabrali to načelo. Motivacija koja dovodi stranke do izabiranja načela razlike sadržana je u intuitivnoj želji za uklanjanjem rizika.²⁹ Zahvaljujući debelom velu neznanja nitko ne zna svoje mjesto u društvu, svoje sposobnosti i talente. Nitko zapravo ne može unaprijed očekivati da će mu okolnosti biti naklonjene pa bi prihvaćanje nekog načela, koji ne bi uvažavao te nejednakosti, značilo dvostruko pomaganje onima koji su već u boljem položaju. Prema Thomasu Michaelu Scanlonu, upravo društvena kooperacija osigurava bolju situaciju talentiranijih ili uspješnijih. Tu se krije drugi razlog zašto je razložno i racionalno izabrati načelo razlike. Temelj takve koncepcije, navodi Scanlon, ne leži u posebnom privilegiranju lošije pozicioniranih nego na ideji da su ekonomske institucije recipročno organizirane tako da stranke kooperiraju jednako doprinoseći. Ukoliko se zadovolji načelo razlike, za očekivati je da će se dogoditi poboljšanje za sve jer su nejednakosti u očekivanju lančano povezane. Ako neka dobrobit ima za posljedicu povećavanje očekivanja onih koji su na najnižem položaju, ona povećava očekivanja svih čiji se položaji nalaze između. Rawls zato tvrdi da postoji valjani razlog za vjerovati da upravo zadovoljavanje načela razlike ide svakome u korist. Ronald Dworkin navodi kako teza o lančanoj povezanosti ipak ne dokida teorijsko pitanje je li u svim situacijama upravo položaj najlošijih taj koji bi trebao određivati što jest ili nije pravedno.³⁰

S. Freemu navodi kako Rawlsovo načelo razlike nije jednostavno dužnost pomaganja siromašnima ili podržavanje (kapitalističke) države blagostanja

da bi ona pomogla onima manje sretnim u prirodnoj raspodjeli (npr. socijalnim izdavanjima). Načelo razlike prema Rawlsu nije ni načelo nadoknade. Ono nema za cilj riješiti siromaštvo tako da uzmu od bogatih i da onima koji su u najnepovoljnijem položaju. Takvim se postupkom ništa ne bi riješilo jer bi se ponovno formirala grupa najlošije stojećih. Potrebno je zapravo uspostaviti društvenu strukturu u kojoj postojeće (ekonomske) nejednakosti mogu biti opravdane ukoliko idu na korist najgore stojećim članovima društva.

»Jedan je ekonomski sustav pravedniji od drugog u stupnju u kojem daje prednost ekonomskim interesima najlošije stojećih.«³¹

2.1. Načelo razlike i distributivna pravednost

Ideja distributivne pravednosti poznata je još iz antike. Aristotel je distributivnu pravednost shvaćao kao distribuciju nagrada i časti na temelju zasluga. Zasluge su se procjenjivale na temelju realiziranih vrlina. Aristotelovom viđenju distributivne pravednosti suprotstavljao se Thomas Hobbes. Zagovarajući ideju prirodne jednakosti, Hobbes smatra da su nejednakost među ljude unijeli građanski zakoni. Distributivna je pravednost pravda odabrana suca i ne sastoji se u tome da se svakome daje prema njihovim vrlinama ili porocima, već u tome da ih se sve uzima kao jednake. Čak i da ih je priroda učinila nejednakima, navodi Hobbes, ljudi će se uvijek smatrati jednakima.³²

Suvremeno viđenje distributivne pravednosti sve je prepustilo zakonima tržišta. U tome posebno prednjače libertarijaniističke teorije. Zagovarajući ideju (ultra)minimalne države, R. Nozick poznati je predstavnik te liberalne opcije. Prema njemu, država postoji da bi štitila prirodna prava i osiguravala pravednost, ali ako bi ona provodila i raspodjelu sredstava u ime pravednosti, dovela bi u pitanje inače neprekršiva (negativna) prava kao što su sloboda, pravo na život i pravo na vlasništvo. U kapitalističkoj državi blagostanja smatra se da jaz između bogatih i siromašnih ne povrjeđuje pravednost s obzirom da političke institucije, koje podržavaju tržišno natjecanje, štite temeljna ljudska prava na slobodu, jednakost i vlasništvo.

Prema Rawlsu, distributivna se pravednost odnosi na pitanja o jednakim mogućnostima, društvenim i ekonomskim nejednakostima, te društvenim osnovama samopoštovanja. Distribucija dobara treba se provoditi na osnovi jedna-

24

Više o tome vidi u: Robert Nozick, *Anarhija, država i utopija*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2003., str. 299.

25

Svoju teoriju pravednosti R. Nozick nazvao je izrazom 'ovlašćujuća teorija pravednosti' ('*the entitlement theory of justice*').

26

J. Rawls, *A Theory of Justice*, str. 102; *Teorija pravde*, str. 104.

27

Ovakav pristup nalikuje Aristotelovom stavu da biti dobar građanin i biti dobar čovjek nije isto u svakom političkom poretku.

28

Više o tome u: M. J. Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, str. 85.

29

Više o tome u: J. Rawls, »Kantovski konstruktivizam u moralnoj teoriji«, str. 31.

30

Više o tome u: Ronald Dworkin, *Sovereign Virtue*, Harvard University Press, 2000., str. 114.

31

Više o tome vidi u: Samuel Freeman, *Rawls*, Routledge, London–New York 2008., str. 99.

32

Više o tome u: Leo Strauss i Joseph Cropsey (ur.), *Povijest političke filozofije*, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb 2006., str. 284.

kosti, osim ako nejednaka distribucija pridonosi najlošije stojećim članovima društva. Iza vela neznanja u izvornom položaju stranke biraju načelo razlike prije nego načelo »svakome na temelju njegovih vrlina«. ³³ Takav je izbor rezultat same koncepcije pravednosti kao pravičnosti. U toj koncepciji je sustav moralnih vrijednosti sekundaran u odnosu na prava i pravednost, te ne igra ključnu ulogu u distribuciji. Moralne vrijednosti, navodi Rawls, imaju ulogu u razvijanju osjećaja za pravednost, ali nemaju u biranju temeljnih načela pravednosti. Neprecizno definiran odnos između uloge vrlina u određivanju zasluga i legitimnih očekivanja društva posljedica je nerazmjera između onoga na što ljudi imaju pravo i njihovih moralnih vrijednosti. ³⁴

Prema konstrukcijskom modelu, prava u izvornom položaju nisu metafizičke konstrukcije. Tu je zapravo riječ o hipotezi da je najbolji politički program upravo onaj koji prema liberalnoj koncepciji štiti najvažnija prava: prava na slobodu i prava na jednakost. Izvorni položaj s velom neznanja tako služi kao sredstvo oblikovanja tih prava u načela koja će biti osigurana od strane političkih institucija. ³⁵ Prema Rawlsu, prava, dužnosti i ciljevi (koncepcije dobra) su sastavni dio intuitivnih ideja o slobodi, jednakosti i dobro uređenom društvu. On te intuitivne ideje povezuje sa sveobuhvatnom intuitivnom idejom društva kao pravičnog sustava kooperacije tijekom vremena.

Koncepcija pravednosti kao pravičnosti drži koncepciju prirodnih sloboda i koncepciju liberalne jednakosti (meritokracije) neadekvatnima u distribuciji socijalnih i ekonomskih dobara. Koncepcija prirodnih sloboda smatra distribuciju dobara pravednom ukoliko je rezultat tržišnih odnosa. Prema Rawlsu, takvo viđenje distribucije generira početnu nejednaku raspodjelu koja je bila pod utjecajem prirodne i društvene nenužnosti. Načelo liberalne jednakosti ili meritokracija, iako bolja od sistema prirodne slobode, i sama intuitivno pokazuje nedostatke. Rawls navodi kako i ta koncepcija distribucije dopušta da udjeli u raspodjeli bogatstva i prihoda budu predodređeni prirodnom raspodjelom talenata i sposobnosti. Prema meritokraciji, društvene strukture trebaju omogućiti da najvažnija mjesta u društvu popune najспособniji pojedinci. Na taj način društvo nagrađuje sposobnosti i nadarenosti kod pojedinaca. Ti pojedinci možda nisu zaslužili svoje sposobnosti i nadarenosti, ali su zaslužili mjesta u društvu koja im te sposobnosti i nadarenosti omogućuju. ³⁶

U distribuciji dobara Rawls zagovara ideal demokratske jednakosti. Taj ideal kombinira načelo pravične jednakosti mogućnosti s načelom razlike. Will Kymlicka navodi kako načela pravednosti kod Rawlsa zagovaraju jednakost resursa, a ne jednakost blagostanja. Ljudi trebaju uskladiti svoje ciljeve s dostupnim im resursima, dakle u skladu s onim što mogu racionalno očekivati. Shema zasnovana na resursima usklađuje ambicije i ciljeve s postojećim obrascem distributivne pravednosti. Ona je u suprotnosti sa shemom zasnovanom na blagostanju gdje se obrazac distributivne pravednosti usklađuje s ciljevima i ambicijama. Kymlicka navodi kako liberali, kao što je Rawls, pretpostavljaju da će ljudi prilagođavati svoje ciljeve i ambicije sredstvima koja su im dostupna. Tu je ključno pitanje odgovornosti prilikom izbora ciljeva, tj. koncepcija dobra. Kymlicka navodi kako se ta odgovornost može pravično primijeniti ondje gdje postoje mehanizmi koji će osigurati da nitko ne bude zakinut radi svojih društvenih ili prirodnih okolnosti.

2.2. Načelo razlike i ideja solidarnosti

U odnosu na slobodu i jednakost, ideja solidarnosti imala je slabiji odjek u demokratskoj teoriji. Za tu se ideju, navodi Rawls, mislilo kako obuhvaća veze nježnosti i osjećanja koje je nerealistično očekivati između članova šireg društva. Povezujući je s osjećajem građanskog prijateljstva, za tu se ideju

smatralo da zastupa određenu jednakost društvenog poštivanja bez političkog predznaka. Svi ti elementi, prema Rawlsu, ne izražavaju potpuni smisao te ideje. Puni smisao i ‘prirodno’ značenje solidarnosti izražava načelo razlike. U oba slučaja riječ je o ideji da se ne žele veće pogodnosti ukoliko one nisu na dobrobit drugih koji su u lošijem položaju. Prema tom načelu, ideja solidarnosti savršeno je izvediv standard i upravo načelo razlike izražava njeno temeljno značenje sa stajališta pravednosti. Ako se prihvati takvo tumačenje načela razlike, onda Rawlsova načela pravednosti ispunjavaju tradicionalne ideale slobode, jednakosti i solidarnosti. Prvo načelo odgovara idealu slobode, jednakost u prvom načelu skupa s jednakošću nepristranih mogućnosti idealu jednakosti, a načelo razlike idealu solidarnosti.³⁷

Solidarnost pretpostavlja socijalnu vezu, ali pretpostavlja i uzajamnost. Za razliku od benevolentnosti kao altruističnog zalaganja za nešto, Jürgen Habermas solidarnost shvaća kao princip koji podrazumijeva recipročnu³⁸ zabrinutost za druge. Realizacija reciprociteta osigurava razlikovanje solidarnosti od samilosti, ali ujedno ukazuje na usku vezu između solidarnosti i (politički institucionalizirane) pravednosti.

»Solidarnost je prema tome zanimljiv stav jer leži na pola puta između neposredovanog osjećaja ljubavi ili samilosti, i Kantovog čisto racionalnog prepoznavanja moralnih stavova ljudskih bića koja posjeduju dostojanstvo i prava.«³⁹

Temeljna intuitivna ideja koja prožima čitavu Rawlsovu teoriju pravednosti jest da blagostanje svakoga zavisi od sheme kooperacije bez koje nitko ne može imati zadovoljavajući život. Raspodjela dobiti, prema Rawlsu, treba biti takva da izmami voljnu suradnju svih koji sudjeluju u kooperaciji, uključujući i one u lošijim položajima.

Pojam ‘solidarnost’ svoje značenje duguje latinskom pojmu *solidus* koji se odnosi na nešto čvrsto i postojano. Kao što čvrstoća (*solidity*) fizičkog tijela jest ono što drži entitet na okupu da se ne raspadne, solidarnost je shvaćena kao socijalna snaga koja pripomaže u održavanju stabilnosti zajednice.⁴⁰ Problem stabilnosti se nameće kao ključni problem u *Političkom liberalizmu*.

33

Prema J. Rawlsu, vrline i moralne vrijednosti su drugotne u odnosu na načelo pravednosti i načelo ispravnosti te ne igraju ključnu ulogu u definiranju udjela u raspodjeli. Više o tome u: J. Rawls, *A Theory of Justice*, str. 313.

34

Više o tome u: J. Rawls, *A Theory of Justice*, str. 311; *Teorija pravde*, str. 288.

35

Više o tome u: Ronald Dworkin, *Shvaćanje prava ozbiljno*, KruZak, Zagreb 2003., str. 198. R. Dworkin smatra da je Rawlsova konstruktivistička teorija pravednosti kao pravičnosti zasnovana na pravu, a ne na dužnosti ili dobru, ali Rawls tu primjedu odbija.

36

Više o tome u: Michael Walzer, *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*, Basic Books, New York 1983., str. 135.

37

U 17. poglavlju *A Theory of Justice* Rawls koristi pojam *fraternity*. Iako se to izvorno

prevodi s pojmom *bratstvo*, ja se ovdje ipak koristim pojmom *solidarnost* iz praktičnih i iz načelnih razloga. J. Rawls, *A Theory of Justice*, str. 106; *Teorija pravde*, str. 108.

38

U *Političkom liberalizmu* (str. 15) Rawls navodi kako recipročnost leži između ideje nepristranosti koja je altruistička (potaknuta općim dobrom) i ideje uzajamne koristi koja se shvaća kao činjenica da svaka osoba izvlači korist s obzirom na svoju sadašnju ili očekivanu buduću situaciju. Rawls u bilješci 18 navodi kako je tu misao izrazio Alan Gibbard u svojoj recenziji knjige Briana Barryja *Theories of Justice* (University of California Press, Berkeley 1989.).

39

David Heyd, »Justice and Solidarity: The Contractarian Case against Global Justice«, *Journal of Social Philosophy*, Vol. 38, No. 1, Spring 2007., str. 112–130, ovdje str. 120.

Tu je riječ o realizaciji pravednosti u društvu slobodnih i jednakih građana koji ostaju duboko podijeljeni razložnim vjerskim, filozofskim i moralnim doktrinama. S obzirom da ideju solidarnosti u *Političkom liberalizmu* uopće ne spominje, čak ni u kontekstu načela razlike, čini se da je Rawls zanemario vezu između solidarnosti i stabilnosti.

2.3 Načelo razlike i ljudsko samopoštovanje

U *Teoriji pravednosti* Rawls navodi kako je samopoštovanje (možda) najznačajnije primarno dobro. Svaki racionalni i razložni pojedinac u sklopu svoje moralne moći posjeduje neku koncepciju dobra. Razložnost osigurava društvenu suodgovornost jer građanin, oblikujući svoju koncepciju dobra a poštujući načela pravednosti, vodi računa i o dobru drugoga. Na taj način javno priznavanje načela pravednosti pruža javnu podršku čovjekovom samopoštovanju a ono sa svoje strane povećava djelotvornost društvene kooperacije. Samopoštovanje se po Rawlsu može shvatiti na način da ono uključuje čovjekov osjećaj vlastite vrijednosti u smislu samopriznanja kako je njegov racionalni plan i koncepcija dobra vrijedna realizacije.

»Samopoštovanje nije toliko dio nečijeg racionalnog životnog plana koliko je osjećaj da je nečiji plan vrijedan ostvarenja. Naše samopoštovanje, naravno, zavisi od poštovanja drugih.«⁴¹

Za pretpostaviti je da su ljudi koji poštuju sebe skloni poštovati i druge, pa se samopoštovanje recipročno samopodržava. Michael Walzer navodi kako je građanin koji posjeduje samopoštovanje autonomna osoba. Kao autonomna, ta osoba je idealni subjekt pravednosti jer nikada neće željeti ono što joj na pravedan način ne pripada.⁴²

Idejom *social union of social unions* (društveno jedinstvo društvenih jedinstava) Rawls naglašava međusobnu upućenost građana jednih na druge. Svaka se nadarenost ili talent može ostvariti samo u aktivnoj kooperaciji s drugima, a potom velikim dijelom naporom svih.⁴³ Takvo društveno jedinstvo omogućuje komplementarnost između različitih ljudskih talenata. Ono što bismo mogli, navodi Rawls, nadmašuje u velikoj mjeri ono što možemo i iz tog razloga ovisimo o kooperativnim nastojanjima drugih.

»Ako načelo razlike želi izbjeći korištenje jednih kao sredstava za ciljeve drugih, to je onda moguće jedino pod uvjetima u kojima je subjekt posjedovanja 'mi', a ne 'ja', a ti uvjeti ukazuju na postojanje zajednice u konstitutivnom smislu.«⁴⁴

Čovjek shvaćen kao *zoon politikon*⁴⁵ može se ostvariti (odnosno ostvariti svoje dobro) isključivo u suodnosu s drugim ljudima. Suodnos pretpostavlja kooperaciju, tj. uzajamno djelovanje ili suradnju. Bez pretpostavke kooperacije nije moguće zamisliti funkcioniranje i trajanje neke zajednice ili pak unutar nje ozbiljenje pravednosti. Još je Aristotel naglašavao da se pravednost shvaćena kao dobro drugoga može, za razliku od svih ostalih vrlina, ostvariti isključivo kroz odnos.⁴⁶ Na takvo shvaćanje pravednosti nadovezuje se i ideja Kantova kategoričkog imperativa koji proklamira shvaćanje čovjeka isključivo kao cilja, a nikada kao sredstva.

U izvornom položaju stranke su jednako postavljene i zastupaju stavove moralnih osoba koje sebe promatraju kao ciljeve. Načela koja bi oni izabrali racionalno su oblikovana tako da štite taj njihov doživljaj sebe. Birajući načelo razlike u izvornom položaju, osobe izražavaju svoje uzajamno poštovanje u samom činu konstruiranja društva. Od izabраниh načela pravednosti, upravo načelo razlike⁴⁷ objašnjava razliku između tretiranja osobe kao sredstva i kao cilja po sebi. Promatrati osobu kao cilj po sebi u osnovnoj konstrukciji

društva znači složiti se s time da se odbace svi oni dobici koji ne pridonose svačijim očekivanjima. S druge pak strane, promatrati je kao sredstvo znači nametati još niže životne izgledе onome koji je već u manje povoljnom položaju na račun viših očekivanja drugih. Stranke pomoću načela razlike štite racionalni interes svakog čovjeka za samopoštovanjem.⁴⁸ Rawls zaključuje da, iako načelo razlike na prvi pogled izgleda preradikalno, ono ipak ima sasvim razložno tumačenje.

U *Pravu naroda* Rawls navodi kako libertarijanski poredak, jer dopušta prevelike društvene i ekonomske nejednakosti i ne podržava kriterij reciprocnosti, nije u mogućnosti ostvariti stabilnost društva i sigurnost građana. Pomanjkanje osjećaja sigurnosti te nemogućnosti smislenog rada i zaposlenja destruktivno je za osjećaj samopoštovanja građana i za njihov osjećaj da su pripadnici društva, a ne samo da su se slučajno zatekli u njemu. Najdublja svrha distributivne pravednosti, prema Walzeru, očituje se u tome da se dobra zajednice, od članstva do političke moći, distribuiraju iz pravih razloga jer su tada svi uvjeti za uspostavu samopoštovanja kod građana ostvareni. No u zbiljskom svijetu i dalje će postojati građani koji će patiti od nedostatka samopoštovanja.⁴⁹ Iz razloga što na osjećaj samopoštovanja, osim ekonomske nejednakosti koja predstavlja rezidualnu komponentu samopoštovanja, utječu i socijalne komponente samopoštovanja.⁵⁰

Prema Rawlsu (*sve nezashlužene*) nejednakosti povećavaju osjećaj gubitka samopoštovanja jer dovode u pitanje sposobnost i vrijednost pojedinca. Takav osjećaj dovodi do nedostatka samopouzdanja u namjeri da on realizira svoj životni plan. Tom padu samopouzdanja, navodi Scanlon, pridonosi ne samo magnituda nejednakosti nego i javno opravdanje, a samim time i poticanje nejednakosti.

3. Načelo razlike, *property-owning democracy* i tržišni socijalizam

Ekonomski je sustav sastavni dio temeljne strukture društva na koju se, prema Rawlsu, i primjenjuju načela pravednosti kao pravičnosti. Unutar te strukture

40

Više o tome u: Špiro Marasović, »Porijeklo i sadržaj pojma 'solidarnost'«, *Bogoslovska smotra*, Vol. 74, br. 2, 2004., str. 353–376, ovdje str. 355.

41

J. Rawls, *A Theory of Justice*, str. 178; *Teorija pravde*, str. 172.

42

Više o tome vidi u: M. Walzer, *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*, str. 279.

43

U *Političkom liberalizmu* Rawls ideju društvenog jedinstva objašnjava na primjeru orkestra (str. 286).

44

Više o tome vidi u: M. J. Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, str. 80.

45

Aristotel, *Politika*, Globus, Zagreb 1988., 1253a 3.

46

Aristotel, *Nikomahova etika*, Globus, Zagreb 1988., 1130a 5–10.

47

Tretiranje ljudi kao ciljeva po sebi, a ne sredstva, pretpostavlja i jednake osnovne slobode i jednake mogućnosti, a prema leksičkom porijeklu to i jest uključeno u načelo razlike jer se ono ne može realizirati ukoliko prva načela nisu realizirana.

48

Više o tome u: J. Rawls, *A Theory of Justice*, str. 180; *Teorija pravde*, str. 173.

49

M. Walzer, *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*, str. 278.

50

T. W. Pogge, *Realizing Rawls*, Cornell University Press, 1989., str. 166.

postavljena su ograničenja koja traže prioritet pravednosti nad efikasnošću i prioritet slobode nad socijalnim i ekonomskim koristima. Osim što je institucionalno sredstvo za zadovoljavanje postojećih želja i potreba, ekonomski sustav za zadaću ima i oblikovanje želja u budućnosti.⁵¹

Iako se u *Teoriji pravednosti* iz 1971. činilo da Rawls opravdava kapitalistički sustav blagostanja, u predgovoru revidiranog izdanja iz 1990. on to negira.

»Upravo suprotno, *property-owning democracy* (sustav demokratski reguliranog vlasništva) može iznijeti ideju društva kao pravičnog sustava kooperacije tijekom vremena između slobodnih i jednakih građana... Da bi se vidjela potpuna snaga načela razlike potrebno ga je primijeniti u kontekstu demokratski reguliranog vlasništva (ili liberalno socijalističkog režima), a ne države blagostanja: to je načelo reciprociteta, ili uzajamnosti za društvo koje se shvaća kao pravičan sustav kooperacije između slobodnih i jednakih građana od jedne generacije do druge.«⁵²

Prema Rawlsu, načelo razlike najbolje se može ostvariti ili u demokratski reguliranom vlasništvu (*property-owning democracy*) ili u tržišnom socijalizmu/liberalnom socijalističkom režimu (*market socialism/liberal socialist regime*), a ne u *laissez-faire* kapitalizmu ili komunizmu.^{53,54} Freeman navodi da Rawls odbacuje kapitalističku državu blagostanja jer ona svojim tržišnim prioritetima ne promiče interese najgore stojećih. Kapitalistička država blagostanja, iako osigurava socijalni minimum za najsiromašnije, ne podržava načelo reciprociteta kao ključno načelo za reguliranje društvenih i ekonomskih nejednakosti. Taj socio-ekonomski sustav omogućava prenošenje moći iz ekonomske sfere u političku sferu pa onima u lošijem položaju ne osigurava jednaku participaciju u civilnom i javnom životu. Sve to najlošije stojeće građane demokracije pretvara u građane drugog reda.

Prema Rawlsu, *property-owning democracy* jest socio-ekonomski sustav najprimjereniji za realizaciju načela pravednosti kao pravičnosti. Temeljne institucije tog sustava osiguravaju pravične vrijednosti političkih sloboda, pravične jednakosti mogućnosti u osposobljavanju i obrazovanju i temeljnu zdravstvenu zaštitu za sve građane.⁵⁵ Osim tih institucija, ovaj sustav traži tržišno natjecanje, ali i državnu intervenciju u slučaju tržišnih nesavršenosti. Prema Rawlsu, intervencija države osigurava esencijalne uvjete distributivne pravednosti.⁵⁶ Od kapitalističke države blagostanja, *property-owning democracy* razlikuje se po tome što zagovara aktivno sudjelovanje zaposlenika u čitavom procesu proizvodnje, kontrolu nad uvjetima rada i *managementom*. Dok kapitalistička država blagostanja dopušta nejednakosti u početnoj distribuciji dobara i sposobnosti, a onda *ex post* vrši redistribuciju dobiti, *property-owning democracy* traži pravičnu jednakost *ex ante* distribuciji dobara i sposobnosti.⁵⁷ Tek kada je ostvarena takva distribucija, sa sigurnošću se može reći da je zadovoljeno i načelo razlike u redistribuciji dobiti. Prema Rawlsu, *property-owning democracy* ima uvjete za realizaciju načela razlike i iz razloga što zagovara progresivni porez na naslijeđenu i darovanu imovinu. Iako je načelo razlike primjenjivo samo na unutargeneracijsku distribuciju, taj se nedostatak rješava načelom pravedne štednje koja zajedno s dva načela pravednosti osigurava pravednost među generacijama.⁵⁸

Prema Rawlsu, građani bi se prije odlučili za *property-owning democracy* nego za kapitalističku državu blagostanja čak i pod cijenu manjih primanja. Razlog se krije u tome što im taj socio-ekonomski sustav osigurava držanje ekonomske moći svoga rada u svojim rukama. Time im je osiguran veći prostor za razvoj samopoštovanja nego u kapitalističkoj državi blagostanja gdje je ekonomska moć centralizirana, a sredstva proizvodnje monopolizirana.

Dok marksistički socijalizam odbacuje slobodno tržište i potpuno se oslanja na planski tip ekonomije, Rawls, zagovarajući *market socialism/liberal soci-*

alist regime, želi pokazati kako je *socijalizam* kompatibilan s tržištem. On koristi termin *socialism* ne da bi iskazao distributivni egalitarizam, nego socio-ekonomski sustav koji zagovara javno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju (zemlja, prirodni resursi, stvarni kapital). U takvom sustavu temeljne institucije društva shvaćene su kao udružujuća poduzeća u kojima građani stoje kao jednaki partneri. Pravila distribucije uvelike su ograničena s obzirom da su sredstva za proizvodnju i prirodni resursi zajednički.⁵⁹ Iako se zalaže za tržišno natjecanje, distributivna pravednost kod Rawlsa nije tržišno determinirana. Rawls se tu poziva na Millovu distinkciju *allocative* i distributivne funkcije cijena.⁶⁰ *Allocative* funkcija ima za cilj postizanje ekonomske efikasnosti, a distributivna određuje dohodak na temelju zasluga. U takvom se sustavu distribucija dobra odvija u skladu s načelom razlike, a ne po načelu ekonomske uspješnosti.

Legitimaciju političkih i ekonomskih institucija Rawls analizira iz pozicije hipotetskog sporazuma.⁶¹ Iako su problemi kod političkih i ekonomskih institucija međusobno povezani, njihova povezanost nije jasno vidljiva. Nevidljivost je rezultat toga što se politički problemi promatraju kroz dimenziju dužnosti, a ekonomski kroz sustav distribucije.⁶² Ekonomske institucije, navodi T. M. Scanlon, ništa manje od političkih, trebaju biti sposobne generirati dužnosti političkih institucija koje će osigurati međusobno pravednu distribuciju.⁶³

Rawls zagovara tržišno natjecanje jer ono potiče ljude na napredovanje i iz ljudi izvlači najbolje kvalitete.

Ukoliko se izabere sustav koji podržava načela pravednosti, otvorit će se prostor za razvijanje osjećaja pravednosti. Taj će osjećaj osigurati izravnu

51

U *A Theory of Justice* kod objašnjenja načela pravične jednakosti mogućnosti Rawls uvodi i načelo pravične štednje čime otvara prostor razmatranju pravednosti za buduće generacije.

52

Više o tome u: J. Rawls, *A Theory of Justice*, 2003., str. xv.

53

Komunizam Rawls odbacuje zbog neefikasnosti jer taj socio-ekonomski sustav zagovara jednoobraznost pa ne potiče razvoj sposobnosti i napredak.

54

Više o tome u: S. Freeman, *Rawls*, str. 105.

55

Upravo se u ovo vrijeme provodi projekt realiziranja opće zdravstvene zaštite za sve građane Sjedinjenih Američkih Država. Demokrat Barack Obama, američki predsjednik, pokušava sanirati taj gorući problem u SAD-u unatoč oštrim kritikama republikanaca.

56

Više o tome u: Wonsup Jung, »A Property Owning Democracy or a Liberal (Democratic) Socialism?: Which One is More Compatible with Rawlsian Justice?«, <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Pol/Polijung.htm>.

57

Ibid.

58

Načelo pravedne štednje ne traži štednju sadašnjih generacija radi jednostavnog bogatstva kasnijih generacija. Pravedna štednja treba osigurati budućim generacijama uvjete za ostvarenje pravednih ustanova i jednakih sloboda. Više o tome u: J. Rawls, *A Theory of Justice*, str. 290; *Teorija pravde*, str. 271.

59

Više o tome u: J. Rawls, *A Theory of Justice*, str. 241.

60

S. Freeman, *Rawls*, str. 221.

61

Rawls ipak uvodi distinkciju između političkih i ekonomskih institucija što je posebno vidljivo na slučaju da su načelo pravične jednakosti mogućnosti i načelo razlike isključeni iz ustava.

62

Više o tome u: T. M. Scanlon, »Rawls's Theory of Justice«, u: Norman Daniels (ur.), *Reading Rawls – Critical Studies on Rawls' Theory of Justice*, Stanford University Press, Palo Alto, California 1989., str. 203.

zabrinutost za najlošije stojeće, ne iz samilosti ili sažaljenja nego iz osjećaja dužnosti. Realno gledajući, dobro uređeni tržišni odnosi omogućit će i bolje uvjete za najlošije stojeće članove društva. Koji će se od ovih ekonomskih sustava ili njihovih međuočeka izabrati, prema Rawlsu ovisi o povijesnim okolnostima, tradiciji i postojećim institucijama svakog pojedinog društva.

4. Odustajanje od načela razlike?

»Egalitaristička obveza iz *A Theory of Justice* nije preživjela prijelaz u *Politički liberalizam*.«⁶⁴

Iako kritičari idu toliko daleko da tvrde kako argument o egalitarnoj pravednosti iz 1971. i ideja o maksimalizaciji najlošije stojećih članova društva nije preživjela transformaciju u političku koncepciju pravednosti,⁶⁵ Rawls to negira. On priznaje reviziju svojih teza, ali izrijeком na početnim stranicama *Političkog liberalizma* odbacuje optužbe za odustajanje od egalitarističke koncepcije pravednosti.

Koncepcija pravednosti kao pravičnosti nema za cilj iz života isključiti svaku slučajnost jer prema njoj ni jednaka raspodjela prirodnih resursa nije u skladu s integritetom osobe. Osnovna struktura društva dopušta organizacijske i ekonomske nejednakosti sve dok one unapređuju položaj svih, pod uvjetom da su te nejednakosti konzistentne s jednakom slobodom i pravičnom jednakošću mogućnosti. S obzirom na čistu proceduralnu pravednost, načelo razlike primjenjuje se na obznanjen sustav javnog prava i zakona, a ne na pojedinačne transakcije ili raspodjele. Ono se ne odnosi niti na odluke pojedinaca i udruga, nego prije na institucionalnu pozadinu u odnosu na koju se te transakcije odvijaju. Prigovor da načelo razlike nalaže neprestana ispravljanja pojedinačnih raspodjela te hirovito upletanje u privatne transakcije zasniva se na nesporazumu jer je sve proceduralno definirano.⁶⁶

Rawls navodi kako načelo razlike (ali i načelo pravične jednakosti mogućnosti), iako jest ključni element u realizaciji pravednosti, ipak nije bitan element ustava.⁶⁷ Kao opravdanje za to navodi razliku između načelâ pravednosti koja specificiraju jednaka osnovna prava i slobode, te načelâ koja reguliraju osnovna pitanja distributivne pravednosti. Dok se rezultati primjene načelâ osnovnih sloboda, kao bitnih načelâ ustava, mogu jasno evidentirati u društvu, dotle se rezultati načelâ koja pokrivaju društvene i ekonomske nejednakosti mnogo teže uočavaju. Ta načela zahtijevaju mnogo dublju analizu i ekonomske pokazatelje do kojih nije moguće uvijek doći. Stoga, navodi Rawls, iako o pitanjima obiju vrsta valja raspraviti u svjetlu političkih vrijednosti, više slaganja možemo očekivati oko toga jesu li ostvarena načela za osnovna prava i slobode nego oko toga jesu li ostvarena načela socio-ekonomske pravednosti. Razlog isključivanja načelâ za reguliranje ekonomskih i društvenih nejednakosti te drugih distributivnih načela Rawls pronalazi i u povijesti uspješnih ustava koji upravo to sugeriraju.

Ustav, prema Rawlsu, specificira pravednu političku proceduru i otjelovljuje ograničenja koja štite osnovne slobode i osiguravaju njihovo prvenstvo, a ostalo prepuštaju zakonodavnoj razini. Prilikom izbora načelâ i njihove konkretizacije na svakoj razini (izvorni položaj, ustavna razina, zakonodavna razina i sud),⁶⁸ ono razložno oblikuje i podređuje ono racionalno, što znači da se mijenja zadaća racionalnih djelatnika i ograničenja kojima su podvrgnuti.⁶⁹ U izvornom je položaju veo neznanja najdeblji, a područje djelovanja najšire jer se biraju načela pravednosti, da bi na sudbenoj razini ograničenja bila

najdeblja, a veo najtanji. Prema takvoj pretpostavci, načelo razlike ne bi postalo sastavni dio ustava. Iako Rawls tu napominje kako nije riječ o stvarnom procesu u stvarnom društvu, on zaboravlja da se svaka ideja i teorija formulira s nakanom da bude realizirana u zbilji inače ne bi imala smisla.⁷⁰ Upravo mi procjenjujemo pravednost kao pravičnost, kao bilo koju drugu doktrinu, na osnovi uskog i širokog reflektivnog ekvilibrija.⁷¹ Potrebno je preispitati u kojoj se mjeri ta doktrina spaja s našim uvjerenjima i promišljanjima. Ona doktrina koja zadovolji te kriterije postaje najrazložnija za nas. Stranke su se u izvornom položaju složile oko toga koji je ustav i koje je zakonodavstvo najprimjerenije za liberalno demokratsko društvo. Iako su prihvaćena dva načela, samo prvo načelo pronalazi svoje mjesto u ustavu.

Bruce Ackerman navodi kako Rawls koketiranjem s debljim, tanjim i najtanjim velom neznanja ne uzima u obzir važnost načela razlike u svom političkom liberalizmu. Upravo je veo neznanja onaj analitički alat⁷² koji osigurava da stranke u izvornom položaju biraju načelo razlike i pitanje je bi li to načelo izabrali da je veo tanji ili da ga kojim slučajem uopće nema. Ukoliko Rawls, navodi Ackerman, odustane od Kantovske koncepcije osobe pod utjecajem oštre Sandelove⁷³ kritike, on tada odustaje i od debelog vela neznanja jer ga nema čime pravdati. Prema Ackermanu, Rawls se treba odreći ili *političkog*

63

Više o tome u: T. M. Scanlon, »Rawls's Theory of Justice«, str. 205, i u: J. Rawls, *A Theory of Justice*, str. 313.

64

Više o tome u: Bruce Ackerman, »Political Liberalism«, u: Shaun P. Young (ur.), *Political Liberalism*, State University of New York, New York 2004., str. 89.

65

Ibid., str. 86.

66

Više o tome u: J. Rawls, *Politički liberalizam*, str. 253.

67

Ibid., str. 205. Ovu ideju o isključivanju načela razlike iz ustava dobro uređenog društva John Rawls iznosi po prvi puta u radu »The Basic Liberties and Their Priority«, <http://www.tannerlectures.utah.edu/lectures/documents/rawls82.pdf>.

68

Ideja četverostupanjskog slijeda predstavljena je i u *A Theory of Justice*, pogl. 31.

69

Navedena shema nije opis nikakvog zbiljskog političkog procesa ili funkcioniranja ustavnog režima, već pripada koncepciji pravednosti. J. Rawls, *Politički liberalizam*, str. 303.

70

»Politička filozofija je realistično utopijska kada proširuje granice onoga što se obično smatra da je praktično politički moguće.« J. Rawls, *Pravo naroda. Preispitivanje ideje javnog uma*, KruZak, Zagreb 2004., str. 14.

71

Rawls za reflektivni ekvilibrij navodi kako on uključuje naša promišljena uvjerenja na svim razinama općenitosti, a nijedna se razina ne smatra temeljnom,

72

Više o tome u: B. Ackerman, »Political Liberalisms«, str. 87.

73

Michael J. Sandel u svom djelu *Liberalism and Limits of Justice* navodi kako Rawls u *Političkom liberalizmu* odbacuje Kantovu metafiziku, ali, ostajući pri ideji izvornog položaja, i dalje vjeruje kako može sačuvati njezinu moralnu snagu. Za Rawlsa Kantova koncepcija osobe (shvaćena kao apstraktni, bestjelesni subjekt) ima temelj u idealističkoj metafizici i kao takva može doći do načela pravednosti, ali je pitanje kako ih opravdati u stvarnom svijetu. Rawls upravo izvorni položaj i veo neznanja koristi kao sredstvo da bestjelesni subjekt dođe do opravdanja. Sandel navodi kako za Rawlsa u načelu razlike nema govora o korištenju osobe kao sredstva za postizanje blagostanja drugih, nego o korištenju njezinih svojstava ili atributa, što bi trebalo značiti da su, prema Rawlsu, ta svojstva odvojiva i nisu nužno vezana uz sebstvo (*self*). Rawls dakle nastoji odrediti identitet osoba neovisno o njihovim svojstvima i njihovo pravo neovisno o njegovoj ovisnosti o dobru. Sandel zapravo smatra da Rawls u svom pokušaju predstavljanja liberalizma bez metafizičkih konotacija nije uspio jer »deontologija s Humeovim licem pada ili kao deontologija ili traži struktuiranje novog drugačijeg subjekta«.

liberalizma ili debelog vela neznanja. Dok rawlsovcu ne odluče kojim će putem krenuti, ostaje im prihvatiti tanak veo neznanja na ustavnoj razini, a on za sobom povlači isključivanje načela razlike iz ustava.

5. Zaključak

U svojoj liberalnoj koncepciji pravednosti za demokratsko društvo koju je nazvao *pravednost kao pravičnost*, John Rawls ukazuje na postojanje nejednakosti u procesu distribucije. Ta je nejednakost normalno stanje liberalno demokratskog društva, a rezultat je prirodne raspodjele talenata, nadarenosti i društveno uređenih pravila nasljeđivanja. Prirodna raspodjela sama po sebi nije ni pravedna ni nepravedna već je stvar slučajnosti i sreće. Pravedna ili nepravedna jest društvena struktura koja te proizvoljnosti ili slučajnosti tolerira ili pak podržava kao ključne u distribuciji dobara. Upravo iz tog razloga Rawls kaže da je pravednost prva vrlina društvenih ustanova.

Liberalno demokratsko društvo u kapitalističkoj državi blagostanja kroz svoje društvene strukture uspijeva više ili manje uspješno zadovoljiti načela jednakih sloboda i jednakih mogućnosti. Što se tiče socio-ekonomskih odnosa, njima vladaju zakoni tržišta koji uvjetuju distribuciju dobara. U svojoj teoriji pravednosti Rawls općeprihvaćenim načelima pridružuje i načelo razlike. Prema tom načelu sve nejednakosti koje postoje u društvu trebaju ići na korist najlošije stojećih članova društva. U Rawlsovoj teoriji tek kada se prema leksičkom prioritetu zadovolji načelo jednakih sloboda, načelo jednakih (pravičnih) mogućnosti i načelo razlike, može se govoriti o realizaciji pravednosti u demokratskom društvu.

Primat načela jednakih sloboda ostaje neosporan, ali upravo je načelo razlike onaj ključni moment koji pravednost kao pravičnost razlikuje od ostalih liberalnih koncepcija pravednosti. Posebnost tog načela Rawls u nekoliko navrata i sam priznaje. Generalna koncepcija pravednosti kao pravičnosti zahtijeva distribuciju temeljnih dobara, sloboda, mogućnosti, bogatstva, dobiti kao i temelja samopoštovanja na jednak način osim ako nejednaka distribucija bilo kojeg dobra donosi prednost najlošije stojećim članovima društva. Prema Rawlsu, najlošije stojeći članovi društva jesu kooperirajući članovi, dakle oni koji aktivno i potpuno sudjeluju u društvenim procesima. Ti su građani dali svoj doprinos društvu, ali ih je društvena struktura dovela u najlošiji položaj.

Zagovarajući egalitarno viđenje pravednosti, Rawls navodi kako ni oni manje ni oni više talentirani nemaju pravo biti privilegirani kao takvi. Svi talenti i nadarenosti u pravednosti kao pravičnosti shvaćaju se kao kolektivno dobro na kojem svi članovi kooperacije imaju pravo participirati. Vrijednost talenata i nadarenosti posljedica su društvenog uređenja koje je upravo te talente i nadarenosti proglasilo vrijednima. Temeljna intuitivna ideja koja prožima Rawlsovu teoriju jest da blagostanje svakoga zavisi od sheme kooperacije bez koje nitko ne može imati zadovoljavajući život.

Shvaćajući načelo razlike na takav način jasno je zašto upravo to načelo objašnjava razliku između tretiranja ljudi kao sredstva i tretiranja ljudi kao ciljeva po sebi. Promatrati ljude kao ciljeve po sebi prema Rawlsu znači složiti se s idejom o odbacivanju svih onih dobitaka koji ne pridonose svačijem očekivanju. Upravo iz tog razloga načelo razlike izražava puni smisao i prirodno značenje ideje solidarnosti. Ta ideja podrazumijeva socijalnu vezu i uzajamnost te zabrinutost za drugoga na recipročan način. Kada mi u

svom djelovanju vodimo računa o dobru drugoga, mi ga shvaćamo kao cilj sam po sebi, a nikada kao sredstvo. Ukoliko je to društvenom strukturom osigurano, možemo reći da društvo pomaže u izgradnji samopoštovanja svakog svog člana. Prema Rawlsu, sve nezaslužene nejednakosti dovode u pitanje čovjekovo samopoštovanje jer dovode u pitanje njegove sposobnosti i vrijednosti njegove koncepcije dobra. Ukoliko društvo po pitanju takve nejednakosti ništa ne poduzima, čini se kao da te nejednakosti imaju javno opravdanje.

Načelo razlike Rawlsovu teoriju pravednosti razdvaja od dominantne kapitalističke države blagostanja. Taj, za liberalnu demokraciju dominantni, socio-ekonomski sustav nije adekvatan za realizaciju načela razlike. Iako kapitalistička država blagostanja osigurava socijalni minimum za najsiromašnije, ne podržava načelo reciprociteta koje je ključno u reguliranju socio-ekonomskih nejednakosti. Prema Rawlsu, *property-owning democracy* ili tržišni socijalizam/liberalno socijalistički režim najprimjereniji su socio-ekonomski sustavi za realizaciju načela razlike. Oba sustava zagovaraju javno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i aktivno sudjelovanje svih zaposlenika na svim razinama. Rawls navodi kako je slobodno tržište, uz minimalnu intervenciju države, potrebno upravo iz razloga jer potiče ljude na napredovanje i izvlači iz njih ono najbolje. Koji će se od navedenih socio-ekonomskih sustava odabrati ovisi o nizu objektivnih okolnosti i karakteristika pojedinog društva. Jedno je ipak sigurno, oba sustava podržavajući Rawlsova načela pravednosti, posebice načelo razlike, potiču kod ljudi potrebu za razvijanjem osjećaja pravednosti, a ne za materijalističkim ili samodopadnim životom. Taj će osjećaj osigurati direktnu zabrinutost za najlošije stojeće i to ne iz samilosti ili suosjećanja nego iz osjećaja dužnosti.

Unatoč nizu prednosti kojima načelo razlike pridonosi funkcioniranju društva i realizaciji pravednosti, u filozofskom razvoju Rawlsove političke misli prisutno je određeno potiskivanje tog načela. Načelo razlike (zajedno s načelom pravične jednakosti mogućnosti) tako nije sastavni dio ustava, nema ključnu ulogu u održavanju stabilnosti društva, a na međunarodnoj razini Rawls je potpuno otklonio mogućnost njegove primjene. Kritičari tu vide Rawlsovu američku pragmatičnost bilo da je riječ o povratku u okrilje izvornog liberalizma ili sprječavanja da se njegova teorija, koja je namijenjena za zatvorenu (nacionalnu) zajednicu, koristi kao podloga za razvijanje neke ideje o globalnoj vladi.

Bez obzira na pripisanu mu pragmatičnost, poznati je filozof načelom razlike pokušao uspostaviti novi odnos između politike i ekonomije. Taj novi odnos trebao bi poslužiti kao ključ za pravednije demokratsko društvo.

Marita Brčić

The Difference Principle

The Key to a Just Democratic Society

Abstract

With his theory of justice as fairness, American philosopher John Rawls has offered an egalitarian conception of justice for a democratic society. As a liberal he assumed that realization of justice in democratic society presupposes the principle of equal liberties and the principle of fair equality of opportunity. In addition to these two (classical) principles of justice, Rawls added the difference principle. The main task of this principle is to reduce all factors which are arbitrary from a moral point of view. The specificity of this principle, which requires reflection on the other two, distinguishes Rawls' theory from the rest of liberal conceptions of justice.

In Rawls' philosophical development beginning with A Theory of Justice, over the Political Liberalism to The Law of Peoples with "The Idea of Public Reason Revisited" we can see a kind of renouncement in defense of the difference principle. It seems to be more of a practical renouncement because John Rawls has showed that the principle of difference is closely associated with the idea of human solidarity and building of self-esteem.

Key words

John Rawls, difference principle, justice, self-esteem, solidarity